

ORDSPRÅK FRÅN 1300- TILL 1600-TAL

För att kunna diskutera kvinnans ställning, men också frågor som förhållandet mellan samhällsklasserna eller synen på arbetet, måste vi finna källor som ger upplysningar om det folkliga tänkandet. En ledtråd till detta kan ordspråken vara. De har spelat en stor roll och mycket av det abstrakta tänkandet formulerades i ordspråkens konkreta metaforer.

De bevarade skriftliga ordspråkssamlingarna ger oss förvisso inte någon direkt avspegling av folkligt tänkande. De sammanställdes främst för att ordspråk ansågs vara kvintessen av goda tankar. I dessa samlingar finns lån från kontinenten men också vad som förefaller vara rent folkliga uttryck. Vi vet dock föga om hur vanliga olika ordspråk var och dessutom kunde de ha olika innebörd i olika sammanhang. Men belägg från medeltiden och framåt betonar att ordspråk användes av allmogen.

Den äldsta stora ordspråkssamlingen i Skandinavien är från medeltiden, sammanställd av en Peder Låle om vilken vi inte vet mer än att han var dansk och sannolikt levde i början eller mitten av 1300-talet. Hans bok översattes snart till svenska och är bevarad i en fornsvensk handskrift från 1400-talets början. Denna ordspråkssamling kan betraktas som en gemensam kulturskatt för Danmark och Sverige, även om den har danskt ursprung.

Vi har flera belägg för att ordspråken användes i Sverige, inte minst genom en latin-svensk ordbok från 1400-talet. Låles bok var ett läromedel i latinundervisning och därför meddelas ordspråket först på latin, därefter i översättning på forndanska eller fornsvenska. Sammanlagt omfattar samlingen över 1 200 ordspråk i den danska versionen och knappt 1 100 i den svenska. Vi får tänka oss hur de unga scolarerna lärde sig och skanderade visdomsorden, och dessa ordspråk kom att ingå i de bildades gemensamma referensram. Från dessa klerker har talesätten sedan genom predikningar förts ut till breda folklager, och ordspråken kan ses som en mötesplats mellan det folkliga och det lärda, där ordspråkssamlingarna sannolikt också fångar talesätt bland folket. Ordspråkens internationella karaktär måste också betonas. De är ofta likartade över stora geografiska områden.

Samlingen från 1300-talet har drag både av Salomos ordspråksbok och Aisopos fabler. Här finns förvisso hyllningen av det hårda arbetet och föraktet mot kvinnan, som i Bibelns ordspråksböcker, men också den fattiges uppgivenhet inför och försiktighet gentemot de mäktiga, som i fablerna.

På 1600-talet kom nya stora ordspråkssamlingar, nu enbart med syftet att ge visdom. Först kom en samling med ungefär 1 300 ordspråk år 1604 av riksantikvarien Johannes Bureus. Den stora samlaren var dock Christopher Grubb, vice landshövding i Kalmar, som 1665 gav ut en bok med en odrägligt lång titel i tidens anda, men där de centrala orden är: "Swenska ordseder och lärespråk." Den innehåller närmare 4 000 sentenser. Boken såldes snart slut och kom i en ny upplaga 1677–78, då med ett tillägg på ytterligare cirka 400 tänkespråk som hade samlats av västgöten Lars Törning som blev rektor för skolan i Varberg.

Grubb sammanställde ordspråk ur utländska och inhemska källor (även från Peder Låles samling). Till varje sentens har Grubb en kommentar. Någon enstaka gång skriver Grubb om särskilt grova ordspråk att de främst var i bruk bland gement folk.

Själva mängden ordspråk gör att samtida ideologier och föreställningar kan diskuteras, även om vi inte vet om just det enskilda ordspråket varit vanligt bland folk eller överhet. Detta gör också jämförelsen mellan 1300-talet och 1600-talet intressant, där likheterna väger över skillnaderna. Vi måste dock hela tiden hålla genrens krav på slagfärdighet i minnet – så enkelt som ordspråken sammanfattar tillvaron upplevdes den inte ens då.

Om kvinnor

I ordspråken är det en rent manlig värld som möter oss. Kvinnoföraktet är massivt:

Styr hästen med betsel och kvinna med käpp.

Detta ordspråk förekommer även i Peder Låles medeltida samling. I sin kommentar till ordspråket hänvisar Grubb till Jesus Syrak kapitel 25 och 26 som är starkt kvinnofientliga. En rad ordspråk är lika brutala, ofta med hänvisning till samma bibelställe.

Tre ting måste bultas till gagn.

Grubb förklarar att dessa tre ting är säden med slaga, stockfisk innan den tillredes, samt en ond och trätgirig kvinna. Man kan dock ifrågasätta om männen verkligen gick till handgripligheter. Detta ska sättas emot de många rättsfall där en man som misshandlat sin hustru döms, och detta betraktades som skäl för skilsmässa.

Det kanske mest berömda tryckfelet i den svenska typografins historia. Ordspråket i Grubbs bok från 1665 skulle ha varit: "Bondetuf är ingen barnalek", men ordet bruk blev fel. I några av exemplaren har pryda ägare låtit klistra över det anstötliga ordet.

Det finns också ordspråk som hyllar kvinnan, men alltid på mannens villkor. Även för dessa ordspråk hänvisar Grubb till Bibeln.

From hustru är ett gott läkeblad.

Hushåll utan hustru är lykta utan ljus.

Detta motsvaras från medeltiden av exempelvis:

Den åker gott lass i gård som god kona får.

Det finns ingen egentlig skillnad mellan ordspråkssamlingen från 1300-talet och den från 1600-talet vad avser synen på kvinnan. De stora samlingarna domineras av de misogynna ordspråken, samtidigt som hyllningen till den goda kvinnan som upprätthåller hushållet finns där. Hos Grubb finns dock ett ordspråk som på ett oväntat sätt ställer kvinnan i centrum:

Den god husfrid hava vill, han gör vad hustrun bjuder till.

Grubb måste genast påpeka att detta endast gäller om hustrun har goda skäl, och han hänvisar till ordspråket: ”*Vagnen går före hästarna då hustrun för allt husväldet.*” Här finns en underton av faktiskt förekommande kamp om makten i hushållet och detta blir ännu tydligare i ordspråk som handlar om kvinnans kontroll över gårdens livsmedel:

Hustrun äter när hon vill och vad hon vill, men bonden vad han får och när han får.

Som motsvaras av det medeltida:

Ond hustru äter blomman av ägget och bonden det vita.

Hustrun hade nycklarna till visthusen, och kunskap om vad som fanns där, och besatt på så sätt en av männen misstänksamt avundad konkret makt.

Om adel och bönder

I 1600-talets ordspråkssamling är motsättningarna mellan överklass och underklass tydligare än i 1300-talets. I båda finns samtidigt accepterandet av hierarkin. Ett ordspråk som funnits med genom århundradena är:

Bin utan vise flyga villa vägar.

Antalet ordspråk som utmålar herrarna i mörk dager är dock betydligt fler. Två ordspråk som finns både hos Låle och Grubb handlar om onda herrar och hjälplösa underlydande:

Nådalöst herrskap är skilt från Guds hjälp.

Man kysser ofta den hand man gärna såg var av.

Från medeltiden finns följande kärva bud:

Så leva hövdingar av rov som fåglar av klo.

Flera av 1600-talets ordspråk handlar om herrarnas opålitlighet, och en säregenhet för den tidens samling är en rad ordspråk som handlar om mutor, vilket saknas i den medeltida samlingen. Flera av 1600-talets ordspråk tar upp det rena förtrycket:

Ont äta körsbär med herrar, ty de utvälja de största och skjuta åt dig stenarna.

När herrgård byggs på var kulle dricks vatten ur var bulle (= skål).

Törning som på 1670-talet tillfogat det sistnämnda ordspråket skriver att: "Herrgårdars myckenhet utarmar allmogen". Detta var ett ordspråk som förebådade reduktionen. Mera sällsynta är sådana som talar om folkligt motstånd. Ett undantag är en liten situationsbild som tillfogades under 1670-talet:

Klickar det för dig skall det inte klicka för mig, sa bonden slog ryttaren vid örat.

Tolkningen är att ryttaren har hotat med pistol, men den har klickat, vilket ger den obehövade bonden tillfälle att slå tillbaka. Bland de medeltida ordspråken finner vi flera som talar om att folkets samlade makt är större än herrarnas:

Samlat stim skrämmer ock stora fiskar.

Många /tillsammans/ bryter /ned/ borgen.

Både på medeltiden och på 1600-talet fanns bondeförakt. Detta var överhetens talesätt, som följande:

Bonden gör inte gott längre, än när tummen hålls i ögat på honom.

En medeltida motsvarighet finns:

Klappar du bonden då nappar han dig, slår du honom då smör han dig.

Likt och olik

Så gott som alla de ordspråk och talesätt som fortfarande är levande har medeltida ursprung. Människan är sig lik, och vårt tänkande är fångat av de århundradegamla metaforerna. Exempelvis: "man skall smida medan det är varmt", "liten tuva välter ofta stort lass", "bränt barn rädes elden och bitet hundar". De har funnits med åtminstone sedan 1300-talet.

En del ordspråk låter likadant men har ändrat innebörd:

Den många järn i elden har, han kan dem ej alla sköta.

Hos oss har talesättet bytt innehåll genom att vi strukit andra halvan, och därmed hyllar det hetsiga tempot. Bland 1600-talets och medeltidens talesätt finns många som varnar för att ha flera

arbetsuppgifter samtidigt.

Det burleska fanns både på medeltiden och på 1600-talet. Från medeltiden exempelvis:

Lika för lika, fis fick fjärtens dotter.

Och 1600-talet bjuder på följande pessimism:

Önska i den ena näven och skit i den andra så får du se vilken som först blir full.

Våldet som låg tätt under ytan skymtar i de medeltida ordspråken:

Det är ett ont byte att giva ut ett ont ord och taga emot ett stort hugg.

Arbetslivet är ständigt närvarande, och flera ordspråk anspelar på jordbruksförhållanden. Från medeltiden exempelvis:

Det är kvämt /lämpligt/ att ha rent kar för sin mjölk.

Närgången höna får antingen korn eller knäck i nacken.

Från 1600-talets stora samling finns än flera sådana ordspråk, och några av dem har sin bakgrund i den samhällliga förändringen, där vuxna män sällan vallade och där utmarken ökat i betydelse, särskilt för de fattiga:

Inte många hemma när bonden går själv i vall.

Kon mjölkar inte mer för att skällan är stor.

Skogen är god fattigmans kåpa.

När bondfolket sover sår ovännen, djävulen, ogräset. Kalkmålningen i Härlövs kyrka, Småland, från 1703, illustrerar Jesus liknelse i Matteus kapitel 13.

Vad gagnar det att kon mjölkar väl, när hon själv slår byttan omkull?

Av de ordspråk som hämtar sina liknelser ur jordbruk handlar förvånansvärt många om kvinnoarbete trots att ordspråkssamlingarna har ett manligt perspektiv på tillvaron. Kanske är den enkla förklaringen att husdjur lämpar sig bättre för betraktelser över mänskligt beteende (liksom i fablerna). Kanske avspeglar de trots allt delar av den kvinnliga berättartradition som måste ha funnits.

Många av ordspråken hyllar det hårda arbetet, men dessa ordspråk eller de som varnar för moraliskt förfall är inte lika framträdande som i Bibelns ordspråkssamlingar. De bibliska ordspråken och talesätten spelade dock en stor och sannolikt växande roll för de breda folklagren.

SKATT OCH RÄNTA

Skatt och jordränta var under hela den feodala perioden avgörande för samhällets organisation och maktstruktur. Både skatt och ränta fanns som begrepp under medeltiden. Det förstnämnda hade ungefär samma betydelse som vi lägger i ordet skatt, avgifter till staten. Det sistnämnda hade ofta en bred innebörd och avsåg inkomst eller uppbörd av skilda slag, således inte bara jordränta. Den terminologi som utvecklades främst kring skatteuppbörden blev under nyare tid mycket komplex. Den blev en del av en särskild vetenskap – kameralistiken, läran om statens ekonomi.

Skatten och jordräntan kom att likna varandra, och deras storlek blev i stort sett densamma. Det allmänna begreppet ränta fick alltmer betydelsen av en övergripande term för både skatten och landbornas avgifter men även för exempelvis tiondet. Denna förändring innebar ideologiskt, från statens synpunkt, att skatten ytterst betraktades som en statens rättighet för att bönderna nyttjade marken.

Jag kommer nedan att för 1500- och 1600-talen använda räntan som ett sådant överordnat begrepp som innefattar både skatt och jordränta. Den terminologin vore inte helt korrekt för medeltiden, men är väl anpassad för att beskriva förhållandena under den förstatligade feodalismen.

Efter medeltidens låga nivå för avrad och skatt följde en lång period med räntehöjningar som varade i stort sett genom hela 1500- och 1600-talen. En första fas av höjningar kom med Gustav Vasas reglering av skatteväsendet. En andra fas kom under